

SZÁNTÓ T. GÁBOR

Kevés szó esik a posztkommunista országokban a rendszerváltozást követően arról, hogy a politikai-gazdasági fordulatok nyomán vajon nem kell-e legalább egy emberöltőnek leperegnien ahhoz, hogy valóban szabaddá váljunk: szabaddá emlékeinktől, múltunk nyakunkba lihegő emlékétől, ki-ki saját megalkuvásának szégyenétől, megalázottságától.

Megválaszolandó kérdés: vajon képes-e számot vetni múltjával a társadalom, vagy legalább értelmisége – melynek jelentős része legitimáló közreműködője volt a rendszernek –, netán a számvetés elodázdódik a később színre lépő generáció életidejére.

Pészach, az Egyiptomból való kivonulás ünnepe azt törekszik tudatosítani bennünk, zsidókban, hogy minden nemzedéknek úgy kell éreznie magát, mintha személyesen szabadult volna fel a rabszolgaságból. Valamennyi generáció a saját élményeként kell felfogja a parancsolat szerint, hogy szolgálként sínylődött, és megváltása révén szabaddá vált, hogy eljusson Szináj hegyéig, ahol a hagyomány szerint a Törvény átadása megtörtént.

Noha vallási parancsként csak a zsidóság számára kötelező érvényű ez a paradox üzenet, okulhat belőle mindenki: ahhoz, hogy a szabadság közös élményét ébren tartsa önmaga és gyermekei számára, az ember a szolgaság kollektív emlékét sem feledheti.

Egyiptom emléke a zsigereinkben van, de csupán a tradicionális zsidó gondolkodás utasít a Törvény erejével emlékezésre. Noha a kivonulás a megváltás előjele és reménye, nem emberi hőstett áll a nemzeti eredettörténet centrumában; rabszolgák voltunk Micrájimban, majd negyvenesztendei sivatagi vándorlás után léphettünk csak az Ígéret Földjére, amikor kihaltak sorainkból, akik még személyes emlékekben, húsosfazék-nosztalgájukban: sorsukban hordozták a szolgaság erkölcsöt őrlő emlékét. Bár nekünk személyes élményként kell őriznünk az ő élményeiket, ők maguk nem válhatnak részeseivé a szabadság beteljesedésének: a honfoglalásnak.

*

Mind politikailag, mind erkölcsileg igen érzékeny pontja a rendszerváltás nyomán indokolt múltfaggatásnak, amiről Magyarországon – nyilván információ híján – a történészek is keveset beszélnek, hamar ellobbanó sajtóviták tárgya csak, és a széles médianyil-

vánosság előtt – talán a szakma érintettsége, talán a bukott rendszer társadalmi elfogadottsága, talán az elmúlt évek politikai fejleményei: az igazságtétel kérdésében kettéhasadt rendszerváltó erők szembenállása miatt – súlyához képest elenyésző mértékben esett szó Magyarországon, s talán az egyesült Németországot kivéve, a volt keleti blokk valamennyi országában.* E szenzitív téma, mely meghatározza az új demokráciák geneziséjét (s talán nemezisét): a korábbi politikai rendőrség és az általa beszervezett ügynökök sorsa, valamint a jelenség kapcsán feltoluló megannyi kérdés.

*

Kínkeserves jogviták közepette próbálkoznak a bukott rendszer legsúlyosabb vétkeiért elkövetőket, illetve az erre parancsot adókat bíróság elé állítani – sőtűzpercek Magyarországon, vagy az NDK vezetőinek tetemre hívása a berlini Fal mártírjaiért –, ám ezek az eljárások nem válnak jelképes erejűvé, Nürnberg pendantjává, melyek során magát a kommunista önkényuralmat sikerülne megbélyegezni. A Gulag-világot és csatolt részeit nem sikerült mindeddig a vádlottak padjára ültetni. Ebben döntő szerepe van a volt Szovjetunióban zajló felemás átalakulásnak – melynek folyamatában a rendszerváltók is az egykori kommunista nomenklatúra részesei –, illetve annak, hogy a közép-kelet-európai „bársonyos forradalmak” során a diktatúra funkcionáriusai a legtöbb esetben békés elvonulást alkudtak ki maguknak.

Ahol a lusztrációról érdemleges törvényi szabályozás született, akár munkajogi vagy közalkalmazotti jogviszonyt érintő szankciókat is alkalmazhatnak a leplezett, egykori titkosszolgálati emberekkel szemben. A büntetőjog eszközei a visszaható hatály tilalma miatt nem alkalmazhatók, még azokban az országokban sem, ahol szigorúbb szabályozást igyekeznek foganatosítani az egykori ügynökökkel és gazdáikkal szemben. A polgári jog károkozásra vonatkozó szabályai szűkebb körben talán alapul szolgálhatnak az érdekérvényesítésre, ám a jelenség maga, egy szörnyű kor mementójaként – a törvényhozók akarata szerint – leginkább a történelem ítélőszéke elé idézendő.

A jogalkotás éppúgy ingatag alapon áll, mint a náciizmus bűneit követő törvénykezés idején, ráadásul a szembenézés az évtizedek alatt felpuhult diktatúra lassú kimúlását követően kerülhetett csak napirendre, ami megnehezíti a rendszer egészével való szembenézését, a sértett jogi tárgy jelentősége folytán azonban kevesen merik nyíltan képviselni azt a cinikus ál-

* Csehországban 1999 májusában született új, a demokratikus elvárásoknak eleget tevő ügynöktörvény

laspontot, mely szerint egyáltalán nem kell foglalkozni a kérdéssel. Az erkölcsi világrenden ütött seb nem hegedhet be anélkül, hogy Közép- és Kelet-Európa népei ne vessenek számot közelmúltjukkal, a kollektív memória ne emlékezzen meg a lélekromboló kor áldozatairól, és ne leplezze le az önkény mechanizmusát.

A „történelempolitika” ma a térség legtöbb országában kielégítetlenül hagyja a túlélők igazságtételi igényét, mert a diktatúrák lebontása során a hatalomátmentők, és a legalitást, valamint a békés átmenetet szem előtt tartó rendszerváltók nagy része (akiknek soraiba még 1989-et megelőzően beépült a politikai rendőrség) maguk is az archívumok rendkívül korlátozott felszabadítását tartották kívánatosnak, sőt a nemzetbiztonsági szolgálatok olykor önállósult hatalmi tényezőként diszponáltak-diszponálnak ügyiratok sokasága felett. A történetírás így igen szűkre szabott mezgyén tudja csak tenni a dolgát: rekonstruálni a kort, melyben élünk, s mely bennünk él.

*

A le nem lepleződött besúgó utóbb maga is „besúgható” és zsarolható. Története nem feltétlenül ér véget azzal, hogy futni hagyják, mert megbukik a politikai rendszer, mely felhasználta őt. Egykori megbízási esetenként ma is a helyükön ülnek, s a demokratikus államrendet védik. Ezeket az embereket – a diktatúra korábbi államapparátusában kulcsszerepet betöltő személyekhez hasonlóan – a legtöbb rendszerváltó országban nem érintette az igazságtétel. Ez esetben is a törvények visszaható hatályának tilalma, a jogbiztonság szempontja és az erkölcsi világrend helyreállításának érdeke ütközik, s az értékcollízió feloldhatatlan ellentmondást eredményez.

Korántsem a jogfilozófia magasságaiból kell azonban a problémára alátekintenünk, ha a leleplezéstől való félelmében zsarolható, egykori ügynök bőrébe bújva próbálunk gondolkodni, akit esetenként ugyanazzal félemlíthetnek meg ma is, mint beszerzése idején. Házastársi hűtlenség, környezet elől eltitkolt homoszexualitás, kábítószer-függőség, gondatlan emberölés, s megannyi más, zsarolásra alkalmas élettény, vagy akár csak annak megszellőztetése, hogy az illető évtizedeken át készségesen együttműködött a Belügyminisztérium III-as főcsoportjával. Nem kell hozzá különösebb képzelőerő, hogy végiggondoljuk (vagy akár csak felidézzük az elmúlt évek nyilvánosságot kapott eseteit): a demokrácia érdeksatái, a gazdaság, a politika olykor átláthatatlan szövevényei megteremtik a kínos információkkal való visszaélés lehetőségét.

A zárt archívumok, melyek szivárognak, a demokráciát jobban mérgezik, mint a megnyitott irattárak.

*

A harmadik magyar köztársaság első szabadon választott parlamentjében, 1990 késő tavaszán hat párt képviselői foglalhattak helyet. 386 képviselőből 44 szerepelt a korábbi politikai rendőrség ügynöklistáján – nyilatkozta évekkel később az egyik átvilágítóbíró. Az első ciklus kormányának feje tájékoztatta a parlamenti pártok frakcióit az érintett személyekről, ám a jogi szabályozás átcsúszott a második törvényhozási ciklusra, amikor a Magyar Köztársaság miniszterelnöki posztját olyan személy tölthette be, aki maga is érintettje volt az időközben meghozott ügynöktörvénynek. Ő maga nem besúgó volt; annál rosszabb: pártapparátcsikként és állami vezetőként az ügynöki jelentések kiértékelt végeredményét kapta kézhez. E törvény – mely az akkori miniszterelnök vezette posztkommunista erők és klientúrájuk érdekeinek megfelelően, valamint a rendszerváltó erők aktuálpolitikai érdekeinek megosztottsága folytán jött létre – lehetetlenné tette a valódi szembenézést a múlttal.

A demokrácia kilencedik esztendejében létrejött harmadik kormány sem öntött tiszta vizet a pohárba, hiába szerepelt választási szlogenjeik között a „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” figyelemfelhívó jelszava, noha működésének első hónapjaiban, pillanatnyi érdekének megfelelően, figyelemelterelési céllal tematizálta a bukott rendszer káderállományát tovább használó titkosszolgálatok és a posztkommunisták demokráciában tűrhetetlen kapcsolatát.

Érdemi lépést azonban e kormány sem tett.

Ahogy a téma kutatói fogalmaznak: az emberjogi érdekek és a nemzetbiztonságivá avanszált állambiztonsági apparátusi érdekek ütközéséből utóbbi került ki győztesen. Több, mint százhatvan ezer egykori áldozat ma sem szerezhet hivatalos tudomást arról, hogy több, mint száz ezer egykori megfigyelőből ki, mikor, hogyan és miért szolgáltatott adatokat legszemélyesebb ügyeiről, megsértve a demokratikus jogfelfogás egyik alkotmányos alapját: az információs önrendelkezési jogot. S ugyanígy nem szerezhet tudomást kutató és átlagpolgár, túlélő és mai fiatal, hogyan működött hazájában a XX. század emberi jogokat sárba tipró két diktatúrája közül az utóbbi, mely alig egy évtizede szűnt meg létezni.

Vagy mégsem szűnt meg teljesen?

A vér nélküli, bársonyos forradalmaknak ez volna a kialakított ára?

*

Egy évtizeddel a rendszerváltást követően a diktatúra kérdéseit csak épphogy feszegetjük, mert maroknyi ellenzékivel szemben a túlnyomó többség hallgató, nézőpontjukból talán ésszerű, ám kevésbé elv-szerű alkukat kötve túlélni próbált, sőt a polgárok nem csekély hányada – és nem csupán a rendszerváltás vesztesei – gazdasági, jóléti, közbiztonsági, vagy akár tisztán politikai okból nosztalgiát is érez az *ancien régime* iránt.

A politika tespedten szétterülő testével ráfekszik a múltra, és a jelen tagolt érdekei szegeződnek az igazságosság egyetemes értékeivel szemben. Színfalak mögötti alkuk szabotálják a tények megismerését, zsarolás és kompromisszumok tárgya a lassan történelemmé szervesülő félmúlt. A magyar társadalmi érdektelenség részint az egykori pártállam beágyazottságában és elfogadottságában, részint a rendszerváltás teremtette lépéskényszerben gyökerezik, mely a jelenre fókuszálja az éleslátást. A változások évtizede, az újszülött demokráciák gyermekbetegségeivel, egymásra rakódó konfliktusrétegeivel, a demokratikus politizálás helyenként módfelett ízléstelen, káeurópai mindennapjaival, melyben valamennyi politikai erő elveszítette szüzességét, elhomályosította a felszabadulás kollektív élményét, azt a *sensus communis*-t, hogy van közös értékrend, melynek alapján megtörténhet a szembenézés az önkény évtizedeivel. Nem a múlt és a jelen között húzatott éles cezúra, hanem a magyar történelemből ismert kulturális, s ma politikaiivá merevedő frontvonalon. A szellemi-erkölcsi megfontolások odavesztek az aktuálpolitika szempontrendszerében.

*

Németországban megnyíltak az archívumok: sok szenvedés, szégyen, megcsalattatás és lelepleztetés árán, talán kifúrja magát a társadalom a lelkekre kövült rétegek alól az öntisztulásig és a megbékélésig.

Németországban volt már példa a társadalmi súlyú múltfeldolgozásra; részint ez könnyítette meg a folyamatot, részint az a tény, hogy a korábbi *Vergangenheitsbewältigung* a szélsőjobboldali bűnök, míg e mostani a szélsőbaloldal által elkövetett és általa kényszerített cselekmények feltárására és reparálására irányul, így bizonyos nemzeti egyensúlyérzetet állít helyre a napjainkban zajló fájdalmas folyamat.

Noha Magyarországon a második világháború és a vészkorszak után történtek bizonyos igazságtételi cselekmények, e sokat vitatott kirakatperek és rendelkezések a szovjet diktatúra egyre növekvő árnyékában, s csupán a büntetőjog, illetve a jelképek világában zajlottak. Társadalmi súlyú önvizsgálatra nem került

sor, mert az új rezsim – miközben a bűnös nemzet címkéjével bélyegezte meg az egész magyar társadalmat – a totalitárius rendszerek lényegi-erkölcsi azonossága miatt nem engedett teret valódi önvizsgálatnak, mint ahogy semmiféle mély szellemi mozgásnak, ám eközben – paradox módon, s hasonlóan a Német Demokratikus Köztársasághoz – sajátos módon beépítette a nemzet önképébe az új, antifasiszta imázst. Négy évtized alatt a kollektív memóriába e billog égett bele, csak a zsidók emlékezete őrizte híven, túlságosan is lassan gyógyuló sebként a velük szemben elkövetett, s ki nem engesztelt bűn emléket. Mind a zsidók, mind a magyarok szenvednek e kibeszéletlenségtől; nincs anyagi kárpótlás, mely ezt helyettesíthetné, sőt az önként fel nem dolgozott magyar nemzeti felelősség híján a jelképes jóvátétel újabb, csendes gyűlölethullám kiindulópontjául szolgálhat.

Társadalomlélektanilag azonban a vészkorszakért viselt erkölcsi felelősség elhárítása, ugyanúgy, mint a rá következő kommunista diktatúra köznapivá szervesülő jogtalanságainak elkenése és megtorlatlansága szerves folytonosságot alkot, s a hamis történelmi tudat kialakulásának kockázatát hordozza.

A közép-kelet-európai kisállamok történelme nem sikertörténet. Nemzeti traumáktól terhelt történiájuk nem szolgál ideális kiindulópontként az önkritikához. „Mi is szenvedtünk épp eleget!” – szinte hallja az ember a fájdalmas panaszt, ami a múlttal való szembenézés igényét hárítaná el. Amikor a 2000. év, a magyar államiság millenniumának emlékéve előestéjén a miniszterelnök zászlót avatva úgy fogalmaz, hogy Magyarország emelt fővel léphet be az új évezred kapuján, mert a nemzeti lelkiismeretet immár nem terheli adósság múltbeli vétkekért, a *wishful thinking* szólal meg a fiatal, önérzetes és sokra hivatott politikus szájából, mert a náci totalitarizmus honi áldozataival szemben a magyar állam-rezon még mindig nem róttá le anyagi és erkölcsi tartozását, s adósa a kommunista diktatúra áldozatainak is, köztük a titkosszolgák által vegzáltaknak, az ügynökök által megfigyelteknek, az információs önrendelkezési jogukban megsértetteknek. Adósa a modern, demokratikus nemzettudatnak, amit nem terhelhetnek be nem vallott vétkek, kollektív élethazugságok, a szellemi élet neurózisát okozó öröklődések a hatalmi akarattal szemben mégicsak lelepleződő kevés volt ügynök esete kapcsán, akin – jogos indulatukban, ám a dolog logikájából fakadóan mégis méltánytalanul – a le nem lepleződöttek helyett is elverik a port az egykori áldozatok és a tiszta közélet más elkötelezettjei. Csak a politikai frázisok szintjén jelenik meg az antikommunizmus, nem a gyakorlatban, s nem a nyilvános számvetésben. A politikai

rendszer erkölcsi-politikai megbélyegzése, a XX. századi magyar történelem e másik fájdalmas szakaszának feldolgozása, áldozatainak kárpótlása is várat magára.

Paradoxon ez, amit a szellemi elitnek kellene tudatosítani előbb, hogy később a politikai elit is magáévá tegye: a megbocsátáshoz szükséges bűnvallomás, a folyamatos különbségtétel a nemzeti múlt büszkeségre jogosító és elutasítandó része között felemel és szabaddá tesz; szabaddá attól a bűntudattól, ami egyébként folyamatos kompenzációt kényszerít az ezzel szembenézni nem hajlandókra.

Igaz, Németországban is megkésve következett be az első számvetés, és az is igaz, hogy a Német Szövetségi Köztársaság csak a náci önkénnel kellett megbirkózzon, a kommunista múlttal jórészt kívülállóként, az igazságtétel nyomásgyakorlójaként szembe-sült, amikor az egyesülés után a keleti múlt faggatása megkezdődött, ám ennek kikényszerítésére aligha kerülhetett volna sor a náciizmussal történt korábbi, nyugati szembenézés nélkül.

Az idő távolából elmosódnak majd a különbségek a közélet különféle árnyalatú és irányultságú résztvevői között, akik politikai érdekeikkel egybe-vágóan söpörték és söprik ma is szőnyeg alá az igazságtétel nagy kérdéseit, s az átpolitizált szellemi elit válik felelőssé, amely nem (volt) képes erkölcsi autoritásként függetleníteni magát a hatalomgyakorlásban közvetlenül szerepet játszóktól. Aktuálpolitikai érdekek által is meghatározott, szomorú és erkölcsileg romboló hátránylicitjáték folyik a jobb- és a baloldali totalitarizmus okozta szenvedés mértékéről ahelyett, hogy kőbe vésnénk: mindkét rendszerben égbekiáltó bűnt követett el ember ember ellen.

Ha lenne Magyarországon a szabadság és demokrácia alapértékei iránt szilárdan elkötelezett, véleményformáló, nyomásgyakorló réteg, melyet a napi politika nem kényszerít taktikai megalkuvásokra, mindez nem történhetne meg.

De nincs.

A kultúrharcos, zsákutcás, XX. századi magyar történelem csapdájába a harmadik magyar köztársaság is beleesik. Miközben az igazságtétel tíz éve vita tárgya, a kommunista diktatúra vezető politikusai a keleti piacokon elvtársi kapcsolataikat gazdaságivá konvertáló nagyvállalkozók; titkosszolgái részben ma is a helyükön ülnek. Valljuk meg, némiképpen igazságtalanul esik a legtöbb szó besúgóikról, akiknek egy része mindenképpen kényszer, fenyegetés és megfélemlítés hatására sározkodott be.

*

Magyarországon a vonatkozó törvény, az egykori ügynökök személyiségi jogait tiszteletben tartva, még a személyiségi jogaikban sértetteknek sem enged betekintést a rájuk vonatkozó teljes dokumentációba. Megkíméli az egykori besúgókat az azonosítástól, sőt a posztkommunista erők által gumiparagrafussá alázott jogszabály hiátusai miatt a titkosszolgálati utód-szervezetek saját mérlegelésére bízza, hogy a korábbi dokumentációból mit adnak át az így eleve komolytalanná tett Történelmi Hivatalnak, mely – korántsem véletlenül – töredékét kapta csak meg a törvénytelenül keletkezett iratanyagok.

Noha minden szolidaritásom azoké, akik az újabb törvényteleniséget orvosolni kívánják, nem tudnék a magam számára is megnyugtatóan állást foglalni, hogy a tragikomikus magyar módszerrel szemben egyértelműen és minden kétséget kizáróan a német modell az ideális, mert a leleplezés során nem képes mindig súlyozni a beszervezettek között. Csak a tényeket rögzíti, nem lát azok mögé, nem lát a „nem-hivatalos munkatársak” lelkébe, és egyként megbélyegzi a készséges, anyagi előnyökért, vagy ideológiai elkötelezettségéből információt szolgáltatót a megzsarolt, lehetetlen helyzetéből menekülni képtelen együttműködővel. Németország ráadásul megszabadulhatott a keleti tartomány titkosszolgáitól, míg Magyarországon a csúcsvezetőktől eltekintve személyi, és lényegét illetően szervezeti folytonosság is akadályozza az igazságtétel folyamatát.

*

Íróként menedékül szolgálhatna számomra, hogy a körkérdésre adandó válasz elől azzal térjek ki: nem tisztem az ítélezést, pusztán az ábrázolást, s ennek sikere esetén az olvasó maga hozza meg erkölcsi ítéletét. Nyilván e felkérést is azért kaptam, mert egy regényt szenteltem a besúgás, héber szóval, s könyvem címevel: *a Mőszer problémájának*. Meglehet: az ügynöksors ábrázolása van olyan elrettentő, mint a besúgók kilétének felfedése, mégis úgy vélem, az irodalmi igazságszolgáltatás nem helyettesítheti a méltányos törvényi szabályozást, az egykori ügynökök néven nevezését, s a jelentések hozzáférhetővé tételét – legalábbis azok számára, akik áldozatai voltak a besúgásnak.

A bűnt bűnvallomásnak és bocsánatkérésnek kell követnie, enélkül nincs engesztelőedés. Hiszek abban, hogy a processzus végén lehetséges a megbocsátás. Amíg azonban a társadalom számot nem vet múltjával, nem is szabadulhat tőle. Súlyos terhével legfeljebb a sivatagban kóborol.

UNGVÁRY RUDOLF

„Az ember – földön és vízen – zsarnok,
vagy áruló, vagy rab.”

Puskin: Vjazenszkijhez. 1826.

A rendszerváltások nem járnak együtt a múlttal való szembenézéssel. Ez a szembenézés vágyalom. Nem történt meg sem 1867, sem 1945 után. Nem történt meg például Franciaországban sem: 1945 után a francia társadalom nem nézett szembe önnön kollaboráns, fasiszta múltjával. Még kevésbé történt meg az egykori államszocialista országokban 1989–92 után – miért történt volna meg éppen Magyarországon a legutóbbi rendszerváltás után?

Az 1945 utáni (nyugat)németországi szembenézés kivételes, kegyelemteli eseménye az európai történelemnek. Bizonyára nemcsak a katasztrófába torkolló második világháborús vereség, nemcsak a rasszista népirtás áldozatainak nagy száma, hanem a német kultúra történelmi mélyárama, a német szellemi életben hagyományosan jelen levő bűntudatra való készség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy e történelmi jelentőségű, nem önfelmentésbe torkolló számvetésre Európa közepén sor kerülhetett. Ma Németország – amennyire ez a politikában egyáltalán lehetséges – a politikai múlttal való leszámolás dolgában tisztességes állam. Amiből nem következik, hogy ez örökké így marad. Nem igaz, hogy a történelem véget érhet.

Történelmi távlatban persze úgy-ahogy a helyükre kerülnek a dolgok. Ilyen értelemben jóval később került sor 1867 higgadt értékelésére, de ezt nem a kiegyezés idejének nemzedéke végezte el, és még mára sem vált teljesen az egész magyar társadalom közkincsévé. A politikai közéletben továbbra is léteznek olyan illúziók, melyek a kiegyezéssel való következetes, önsajnálattal nélküli szembenézés hiányából fakadnak.

A legnagyobb – a kiegyezésig visszavezethető – illúzió, hogy nem lehet utólag számon kérni a korábbi rendszer támogatóinak bűneit. Ez a közmegegyezés határozta meg az 1989-es rendszerváltás erkölcsét is.

A számonkérés valóban nagyon nehéz feladat. Különösen nehéz a kommunisták által 1945 után levezényelt számonkérések kiábrándító tapasztalatainak birtokában. A háborús bűnösök pereiben a megalapozott vádakat demokratikus bíróságnak kellett volna képviselnie. A kommunisták befolyása alatt álló népbíróságok a valóban bűnös embereket többnyire jogilag képtelen vádak alapján ítélték el, nem ritkán a legsúlyosabb büntetéseket alkalmazva. Sokszor nem is az ítélet mértéke volt elfogadhatatlan, hanem az indoklás meg az alkalmazott eljárás maga.

1945 után nem lehetett igazi nyilvánossága a jobboldali politikai eszméknek (és 1948 után még az a kevés nyilvánosságuk is megszűnt). Nem szerveződtek meg nyíltan jobboldali pártok – mintha az egész jobboldal nemcsak erkölcsileg lett volna érintve abban, amit a magyar rasszista politikai elit és csőcselék művelt, hanem eleve, egészében nem lett volna egyéb törül metszett fasisztánál. De legalábbis a velejéig reakciós, s ezért egy ideig a legjobb, ha politikai – s így pártalapítási – jogai se lehetnek. Ez a kommunisták által kierőszakolt, a magyar politikai baloldal jelentős része – köztük még Bibó István – által is a koalíciós időkben érzelmileg, s gyakran tevételesen támogatott kirekesztés politikailag és erkölcsileg letaglóztatta és a politikai nyilvánosságból száműzte a magyar jobboldalt, amiben nemcsak az igazságtalanság mértéke a tragikus, hanem legfőképpen az, hogy lehetetlenné vált a jobboldal szembenézése önmagával. Mert politikai kérdésekkel szembenézni csak politikai nyilvánosságban lehetséges. Ennek hiányában csak „alámerülés” létezik. Hogy ebben az állapotban miként rekedt meg a magyar jobboldal 1945 után, az pontosan lemérhető a hazai rasszizmus mára a politikai szinten is megnyilvánuló, „zsidózó” jelenlétén. Arról a jobboldali „nemzeti” közmegegyezésről nem beszélve, hogy a rasszista indítékú deportálások és tömeggyilkosságok alapvetően a németeknek tudhatók be, a magyar végrehajtók is csak áldozatok voltak. Netán csak a munkaköri kötelelességüket teljesítették.

Mindebből mára a társadalomban az szűrődött le, hogy jogi eszközökkel nem lehet, célszerűtlen múltbeli bűnökkel szemben eljárni, mert csak rosszabb lesz tőle minden. Holott a nürnbergi perek megmutatták: a jog terén is vannak bizonyos lehetőségek arra, hogy úgymond természetes erkölcsi érzék alapján az embertelen politikai rendszerek bukása után legalább a reprezentatív politikai gonosztevők ellen utólag eljárjanak.

Kulturális szegénységről, a képzelőerő hazai társadalmi hatástalanságáról tanúskodik, hogy más, jogon kívüli eszközök lényegében föl se merültek vagy ha igen, eleve elbuktak 1989 után. Olyan elképzelések, melyek alapján a pártállami kommunista terror, majd pedig a késő-kádári populista – „fridzsider-szocialista” – diktatúra gépezetét a személyek szintjén átláthatóvá és valamilyen – még ha nem is jogi – formában számon kérhetővé tegyék. Holott a Németország keleti felén éppen a kelet-német ellenzéki értelmiség erőfeszítései révén létrejött úgynevezett Gauckhivatal működése bebizonyította, hogy igenis lehetséges jogon kívüli eszközökkel elégtételt szolgáltatni az egykori áldozatok jelentős részének, és a társadalmi nyilvánosságot arra készíteni, hogy foglalkozzék

olyan dolgokkal, melyek erkölcsi képtelenségek, és a kommunista uralom alatt mégis megtörténhettek. Mint amilyen az államszocialista titkosszolgálatok működése. Ahol előfordulhatott, hogy feleség figyelte meg a férjét, és fiatalkorúakat, olykor 14 éven aluliakat is szerveztek be titkos ügynököknek.

A magyar társadalom jelentős része beleszokott az állampárti diktatúrába, ahogy ez a fasiszta Németországban is megtörtént a német társadalommal, még ha nem is ugyanazon az alapon. A rasszista rendszert kezdetben tömegek támogatták. A kommunista uralom támogatói eleinte elenyésző kisebbségben voltak. A diktatúra 1948–53, majd 1957–63 közötti brutalitásának, majd pedig a kádári populista fordulatnak („aki nincs ellenünk, az velünk van”) hatására hajtotta végre pálfordulását a magyar társadalom jelentős része. Hogy nyugta és békéje legyen, lélekben lemondott arról a kevés polgári demokratikus és liberális eszményről, mely addigra a sajátja volt, és elfogadta a rendszert. Ezt jól előkészítette már az 1947–48 utáni politikai tarvágás, melyben mindenkit, aki a szocializmussal szemben állt, reakciónak bélyegeztek. Márpedig ki is akart volna reakción lenni egy olyan politikai rendszerben, mely a nemzetközi „békés egymás mellett élés” keretei között nagyon is hosszú életűnek tűnt?

Ez a lelki lemondás még nagyon hatott a rendszer-váltáskor.

A magyar politikai elit 1989 után, lett légyen jobb- vagy baloldali, az egykori állampárti politikai elittel ebben az ügyben hathatósan együttműködve elvégezte a pártállami múlt „szőnyeg alá söprését”. Ennek leglátványosabb gesztusa az ügynöktörvény, és a besúgói jelentésekhez való hozzáférés szabályozása volt. Ez a szabályozás nem biztosítja a teljes nyilvánosságot a múlt megismerésében: bele van programozva a zsarolás, a sejtetés, a rágalmozás lehetősége. Időzített bombái egyre-másra pukkannak, anélkül, hogy szélesebb körben különösebb visszhangra találnának. A magyar liberalizmus szégyenére képviselőinek egy része ugyancsak közreműködött abban, hogy ilyen törvények születhettek. A belső felderítést végző titkos ügynökök nevének titkosításával, valamint hogy az utód titkosszolgálatok érdekeltségét az információk elsikkasztásában érintetlenül hagyták, végzetes szolgálatot tettek a magyar politikai kultúrának.

Annak eldöntését, hogy milyen iratokat adnak át a Történelmi Hivatalnak, a mai titkosszolgálatok kényekedvére bízták. De még a minden jel szerint erősen megrostálva átadott iratokat is preparálni kell, titkosítva bennük a besúgók nevét, mielőtt az egykori áldozatoknak odaadnák olvasásra, azaz megfosztották őket az információk önrendelkezési joguktól. Mind-

ezzel törvényi szinten jelképesen kinyilvánították, hogy nincs szükség a szembenézésre.

A szembenézés csak személyesen végezhető el, de csak a nyilvánosság kényszere váltja ki. A nyilvánosság kényszere nélkül ugyan ki lenne bolond (néhány érzékenyebb lelken kívül) nehéz, olykor abszurd egykori politikai-erkölcsi helyzetekkel utólag viaskodni?

Így alakulhatott ki mára az a szégyenteljes helyzet, hogy nemcsak az ávéház politikai bűnözők, de még az 1945 előtti nyilas besúgók nevét is lehetetlen a nyilvánosság elé tárni.

A törvényi szabályozást arra hivatkozva hozták, hogy az áldozatok információs önrendelkezési joga nem csorbíthatja a besúgók ama jogát, hogy névtelennek maradjanak. Valójában azonban arról van szó, hogy a törvényt megszavazó pártok képviselői azokat a besúgókat akarták megvédeni ezzel a törvénnyel, akik e pártok holdudvarába kerültek a rendszerváltás után. Ki jobboldali, ki baloldali pártéba. Másrészt, és ez talán még fontosabb, állampárti „neveltetésüknél” fogva szent tehénként, a nemzeti biztonság zálogaként tekintettek a titkosszolgálatokra. Vonatkozik mindez azokra a pártokra, amelyek kormányzati helyzetben megszavazták a törvényt, és azokra a pártokra, amelyek ellenzéki helyzetben ellene szavaztak; amikor az utóbbiak legközelebb hatalomra kerültek, eszük ágában sem volt változtatni a törvényen. Nagyon megfelel nekik is.

A magyar törvényi szabályozás jellegzetessége, hogy megakadályozza a személyiséget abban: maga dönthesse el, nyilvánosságra hozza-e vagy sem, amit az egykor titkos dokumentumok alapján megtudott. Ezzel a szabályozással a magyar politikai elit azt üzenete, hogy a személyiség megbízhatatlan. Holott a demokrácia alapeleme az emberi személyiség. Tehát burkoltan azt üzenete, hogy a demokrácia megbízhatatlan.

Ha a személyiségnek joga lenne arra, hogy nyilvánosságra hozza egykori besúgójának a nevét, akkor ezzel olyasmit hozna nyilvánosságra, ami igaz. Arra hivatkozni, hogy nem hozható nyilvánosságra valakiről valami, ami igaz, nemcsak képtelenség, hanem erkölcstelen is.

Az olyan információ ugyanis, hogy valaki besúgó volt, politikai információ. A magánéletre vonatkozó információ annak tulajdona, akiről szól. A politikai információ nem csak annak a tulajdona, akiről szól, hanem mindenkié. A politikai információ nyilvános kell legyen, mert közügy.

Nem igaz, hogy a besúgók nevének nyilvánosságra hozatala esetén veszélyes indulatok elszabadulására kellene számítani. Fordítva igaz. Éppen a jelenlegi helyzet, mikor is nem lehet megtudni a besúgók

nevét, alkalmas az alantas indulatok kiélésére, a rágal-mazásra. Erre a elmúlt évben nem egy példa akadt, köztük a legjellemzőbb a főváros ellenzéki főpolgármesterének hírbe hozása volt.

Németországban, ahol az állampolgárookra – és nem a titkosszolgálatok irataihoz hozzáférni képes, a „tűz körül ülő” politikusok kényére – bízták, hogy nyilvánosságra hozzák-e a besúgó nevét vagy sem, semmiféle indulatok nem szabadultak el. Ellenkezőleg: a múlttal való szembenézés vált teljesebbé, és a német kultúra gazdagodott általa. Magyarországon csak néhány elszigetelt esetre volt eddig példa, mint amilyen Tar Sándor író esete, akinek besúgói tevékenysége kitudódott. Az indulatok nem szabadultak el. Éppen ellenkezőleg, az egykori besúgót valóság-gal az egekbe emelte Kenedi János és a vele egyetértők. Érvük az volt, hogy a besúgó önmaga nem tehet semmiről, hiszen megszarolták. Mintha csak a körülmények, csak a külső valóság lenne mindenért a felelős. Ezzel azt az üzenetet erősítették meg, amit maga a törvényi szabályozás is képviselt: a személyiség semmi.

Figyelemre méltó, hogy a vita Tar Sándor körül csaknem kizárólag a baloldali és liberális értelmiség köreiben zajlott. Figyelemre méltó, hogy akadtak közöttük olyanok, mint Tamás Gáspár Miklós, akik rendőrállamnak nevezik a mai Nyugat-Németországot, kártékonynak a Gauck-hivatalt, és tudomást sem vesznek arról, hogy felelőssége nemcsak a politikai rendszernek és vezéreinek, hanem az alávetett egyénnek is van.

Régi baloldali öntévesztés ez. A kelet-német értelmiségnek az állampárti uralom idején kollaboráns része és a nyugati újbaloldal örökösei ma egymásra táltak abban, hogy az igazi fasizmus az Egyesült Államokban van. Miért ne lehetne akkor Nyugat-Németországban is? De lett az önkábításnak mára ennél magyarabb formája is.

Az egész besúgó-ügy, már abban a pillanatban, hogy Tar Sándor jelentései a nyilvánosságra kerültek, és Kenedi János (felmentő) levelét megírta, mintha átfogóbb, teljesebb megbocsátás jelképévé vált volna. Annak jelképévé, hogy az egész állampárti bűnbeesést meg lehet bocsátani. El lehet felejteni. Ezen a szinten már nem a besúgásról van szó, hiszen besúgók sokkal kevesebben voltak, mint azok, akik lélekben hosszú ideig támogatták a kommunista diktatúrát, különösen annak kádári változatát. A Tar Sándor iránti megbocsátás mintha jelképpé vált volna mindazok számára, akik egykor, 1945 után szégyenteljes dolgot cselekedtek (ők, vagy a szüleik): a világ baloldali megváltásának illúziójától hajtva, vagy egyszerűen csak félelmükben odaálltak a kommunista rendszerhez. Akik közül sokan előbb vagy utóbb rájöttek,

hogy nem ilyen lovat akartak. Akik „hittek”, és ma felmentésként abba kapaszkodnak bele, hogy aki hitt, annak nincs miért szégyenkeznie. (Ezzel a hittel nem állt egészen másképp a sok millió egykori náci párttag sem.)

Akár mennyire is hittek akkor: azt pontosan tudniuk kellett, hogy *diktatúrával* értenek egyet. Ezt a „hit” talán jóváteheti? Miben hittek? Hogy „keresztül hazudhatják magukat az igazságig”? Abban, hogy mégse proletárdiktatúra lesz? De hiszen éppen ezt helyeselték. Akkor meg nem állíthatják, hogy nem tudtak az elnyomásról, a kommunista ideológia bika-csökjéről, melyet folyton felmutattak, biztatva mindenkit: no, ugorj, elvtárs (mert ugye te is elvtárs vagy, nem?), ez itt a haladás mércéje; és hát ugye, ki ne akarna haladó lenni, ha ennyire kötelező. Ennek a szörnyű mércének a fenntartásához mindenki hozzájárult, aki lélekben nyitott volt a rendszer politikai alapjai iránt. Éppen azzal értettek egyet, hogy jobboldaliaknak „kuss”. Mindenkinek, aki helyeselte a rendszert, tudnia kellett, hogy „kuss” volt minden más politikai irányzatnak, függetlenül attól, hogy fasiszta volt-e vagy demokrata.

Érteni vélem, milyen nehéz ez azoknak, akik úgy érezték egykor, erkölcsileg mégiscsak jobb a szocializmus a kapitalizmusnál. Akik azért Lenint nagy embernek tartották, és nem gyilkosnak. Akik nem Észak-Vietnamot, hanem az Amerikai Egyesült Államokat tartották agresszornak, és inkább visolyogtak a dél-vietnami rendszertől, mint az észak-vietnamitól. Akik örülni tudtak annak, amikor a nyugati új baloldal vörös zászlók alatt vonult föl, semmibe véve, hogy Magyarországon senkinek sem volt szabad más színek alatt az utcára vonulnia.

Nehéz lehet tudni és elfojtani, hogy szégyenteljes volt a kommunista diktatúrát támogatni, de még csak lélekben egész picit helyeselni is. Ma meg azzal kell szembenézni, hogy mennyire erős lett Magyarországon a populista és rasszista jobboldal. Ennek fényében talán szeretnének reménykedni abban, hogy szégyenkezésre még sincs semmiféle okuk.

S a Tar-ügyben megszületett Kenedi Jánosnak a volt besúgóhoz írt, mindent megbocsátó levele, amelyben megfogalmazza, hogy mindennek csak a körülmények voltak az okai. Olyasvalaki fogalmazta meg, aki az állampárti időkben a másik, a demokratikus ellenzéki oldalon állt, vállalta az üldöztetést, ezért súlya van a szavainak. Lehet, hogy éppen ezért ez a levél az átfogóbb megbocsátás öntudatlan jelképévé vált? Mindazok, aki tudatuk elfojtott mélyén szégyent éreztek egykori „hitük” miatt, a saját felmentésüket élik át benne – akaratlanul és végzetesen azonosulva a besúgóval?

Noha ezt nem lenne szabad. Ebből a kelepceből csak előre, a legteljesebb nyíltság és szembenézés fe-

lé volna szabad menni. Mindenkinek alapos oka lenne rá, hogy ezt megtegye: nem csak a jobboldalon, hanem a baloldalon is.

Erre a szembenézésre nincs Magyarországon se gyakorlat, se politikai akarat.

Félelmetes a jobboldali önámítás is, amely helyesnek tartja a besúgóügyben a hallgatást. Ráadásul úgy tesz, mintha a besúgókhöz, és vele az államszocialista rendszer fantasztikusnak festő kádári stabilitásához a „népnemzeti” magyar politikai világnak az égvilágon semmi köze nem lenne, e stabilitásért semmiféle felelősség nem terheli. Erről a felelősségről Márai élete végén a naplójában ezt írta:

»A közelmúlt évtizedek magyar politikai állatkertjében a gusztustalan ketrecek egyike volt a Nemzeti Parasztpárt. Mint a Rákóczi úton valamikor a Nemzeti Ruhaházhoz cégtáblázott üzlet, ahol megkérdeztem a tulajdonost, Gerő urat, miért „nemzeti” a felöltő, amit árul és azt felelte: 'A parasztok feljönnek ködmönt venni Budapestre, a Keletin érkeznek, végigmennek a Rákóczi úton és ha azt olvassák egy cégtáblán, hogy „nemzeti”, akkor könnyebb a parasztot behúzni'. Ilyés Gyula, Veres Péter és a velük társult műparasztok úgy képzeltek 45-ben, ha a nemzetiszínű gatyában felsorakoznak a kommunisták mögött, nem kell más, csak megvárni, amíg a kommunisták elvégzik a piszkos munkát – elveszik a birtokot, a bankot, a zsidó és grófi vagyont –, és akkor ők, kézdörzsölve, előlépnek, és átveszik a készlet. Andris bá és Örsze néni megkapja az osztásban a magát. A népi irodalom műkedvelői kiadták államköltségen műveiket és minden nemzeti lesz és paraszt. A kommunisták tudták ezt, egy ideig használták a nemzeti parasztokat, majd valamennyiüket bedugták a zsákba. Kovács Imre, egyik vezérürijük, idejében meglépett, a többi engedelmesen túrta, hogy „normalizálják”. Szeretném még egyszer látni szülőhazámat, szeretett és szép kis Magyarországot – ez nem valószínű, mert elmúlt az időm, de ha úgy fordulna, hogy ezek a nemzeti parasztoak még egyszer szóhoz jutnak az országban, ez a magyarság egyik tragédiája lenne. A kommunisták csak végrehajtják, amit a szűrés gatyás jobboldaliak terveznek. Ahogy Bethlen István mondta a parlamentben a nyilasoknak: „Az urak azt hiszik, hogy jobbra mennek, de a valóságban körbe járnak, és addig mennek jobbra, amíg megérkeznek a szélsőbalra.” A kommunizmus tragédia, de az igazi ellenfél mindig a „nemzeti” jelmezbe öltöztetett képmutató kapzsi jobboldali.«

Ha van valami, ami ellenállhat mind a nemzeti egyneműsítésnek, mind a nemzetközi illúzióknak, akkor az az olyan törvények rendszere, amely a személyiségnek ad nagyobb mérlegelési lehetőséget. Amely éppen a személyiséget teszi meg a jog hordozójának, nem pedig a közösséget, adott esetben az egykori besúgók bal- és jobboldali közösségét, az ő önvédelmi jogait helyezve előtérbe.

Mert csak az egyes ember, a személyiség, és nem a közösség képes megbirkózni a szégyennel.

Az ügynöktörvény ma Magyarországon jelkép. Annak jelképe, hogy a politikai elit többsége nem érdekelt a miránk, magyarokra háruló szembenézésben. Ami által megszabadulhatnánk a szégyentől, a jobb- és a baloldalon egyaránt. Hogy ne csak megszabaduljunk, hanem fel is szabaduljunk.

FLECK ZOLTÁN

N ehéz megbirkózni a múlttal. A fasizmus összeomlása után az európai demokráciákban a normális élet újrateremtésének érdekében rendkívül fontossá vált az aktív felejtés. Nagyon gyorsan és teljesen el kellett tüntetni a közelmúltból azt a tényt, hogy a civil társadalom a megszálló hatalommal szemben elenyésző ellenállást tanúsított, a totális hatalommal együttműködött. Csaknem minden leigázott demokrácia a fasizmusok bukása után – talán legjobban azok, amelyek a leghevesebben éljeneztek és segédkeztek a népirtó hatalomnak – a kollaboráció tényéből az ellenállás mítoszát kovácsolta. Mivel a kommunista rendszerek néhány évtizeddel tovább tartottak, volt idejük a normalizálódásra, néhol a konszolidációra, a kollaboráció gerincroppantóbb és nehezebben emészthető válfajait hagyták örökül.

Mégis a politikai rendszer demokratizálódásának emelkedett pillanataiban volt esély arra, hogy a civil társadalom katarzison essen át, ez az esély azonban végleg elenyészett. 10 évvel e „szent” pillanat után a besúgás, a kollaboráció morális kérdése visszaszorult egy szűk értelmiségi kommunikációba. A lehetőség elveszésében nagy szerepe volt annak, hogy a politikai elit tisztázatlanul kezelte a múlttal való szembenézését, a kényekedve szerint szétszórt információ-morzskákat politikai zsarolásra, taktikai célokra használta, és ezzel eleve megtorpedózta a civil társadalom önvizsgálatát. A társadalomban pedig erős késztetés működött az aktív felejtésre, sőt megbocsátásra, ami nyilván összefügg a kádári szocializmus azon jellemzőjével, hogy a rendőrállam zaklatásait az utolsó két-három évtizedben csak egy viszonylag szűk értelmiségi csoport szenvedte meg közvetlenül. (Persze, hogy mennyire szűk, és milyen zaklatást és mennyit, azt csak történeti kutatások tárhatnak fel.) Pedig e fel nem dolgozott, borzalmakkal terhelt század végén mítoszteremtő állami buzgalom helyett civil társadalmi önvizsgálatra lenne szükség. De ma úgy látszik, az információk visszatartása, elzárása és titkosítása, amelyben a közszféra átláthatósága ugyanúgy áldozatul esik, mint a polgárok információs önrendelkezési joga, erősebb, mint a rendszerváltás óta valaha.

Ugyanakkor a szent történelmi pillanatok igen veszélyesek tudnak lenni. A gyors katarzis iránti igény könnyen purgatóriumok intézményesítéséhez, moralizáláshoz, agresszióhoz vezet. A gyakran emlegetett német példa idézésekor sokan elfelejtik, hogy a Stasi-múlttal való könyörtelen leszámolást lélektanilag az tette lehetővé, hogy el lehetett választani az érintetteket a szerencsés tisztáktól, az új ország keleti felére lehetett szorítani a lelkiismeret furdalását. A náci múlttal való leszámolás évtizedekkel korábban sem a felelősök megbüntetése, és különösen nem a társadalom részvételének tisztázása formájában nem ment ilyen könnyen. Éppen Németország példája int arra, hogy egy jogállam két dolgról a történelmi pillanatok elmúlása után sem mondhat le: a közelmúlt történelmi kutatásainak szabadságáról és állampolgári információs önrendelkezési jogának biztosításáról. Előbbi a lassú, konszolidált szembenézést szolgálná, amennyiben az állam ideológiai csápjai visszahúzódnának a történettudomány intézményeiből és a források kezeléséből. A történelmi kutatások feltételeinek maradéktalan biztosítása nélkül elkenő vagy hisztérikus politikai közlések lepik el a közéletet. Utóbbi a meghurcolt, áldozattá vált polgárok korántsem könnyű információs kárpótlását szolgálná. A besúgás erkölcsi megítélése például nem az állam dolga, és nem is a nyilvánosságé, hacsak a korábban besúgott nem dönt így.

*

Egy történelmi példát szeretnék itt felvetni, az írás műfaji korlátai között röviden, két pontra összpontosítva az olvasó figyelmét.

Vajon milyen arányú és súlyú a társadalom részvetele egy erkölcstelen intézményrendszer működtetésében, hogyan ösztönöz erkölcstelenségre egy erkölcstelen rendszer?

Ehhez képest mérlegre lehet-e állítani a beszerzett besúgót és a szomszédait, kollégáit feljelentőt?

A nyílt és rejtett totalitarizmus-elméletek olyan képet sugallnak, amelyben a terrorisztikus állam minden erejével elnyomja a kiszolgáltatott, áldozat társadalmat. A totális rendszerekben a magán teljesen alá van vetve a köznek, az állam tényleg benyomul minden magánszférába. De nem csak az állam klasszikus eszközeivel, hanem a társadalom részvételre ösztönzésével is, ugyanis a társadalom gyarmatosítására, atomizálására legjobb eszköz a feljelentés és a besúgás. Ezek a hatalmi technikák a diktatúrák mindennapjává váltak.

A feljelentések valóságossága, megalapozottsága, illetve az erre való törekvés is az információt fogadó

szervek „feljelentés-érzékenységtől” függ, írja Visnyevszkaja. Az viszont lényegében kulturális kérdés, hogy a történelmi és jogi tradíciók mennyiben erősítik a boszorkányüldöző, ellenségkereső hatalmakat abban, hogy sikeresen vehessék igénybe a társadalomtól jövő tippeket. A spontaneitást gyanakvással fogadó lenini hagyományok a kommunista rendszerekben jobb terepet biztosítottak például az intézményesítésre, amelynek extrém formáját az NDK produkálta. A hatalom cinkosává tevő gyakorlat legdurvább példája a mérhetetlen tömegű munkatárssal dolgozó Stasi volt. A kelet-német titkosszolgálat működése mindkét totális rendszert felülmúlta, mind kiterjedtségében, mind intézményesedtségében, szisztematikus működésében.

A hatalmi tényezőknél küldött állampolgári feljelentő, denunciáló levelek sajátos funkciókat láttak el. A náci és a sztálini hatalom ideológiai alapú, jogi asszisztálással végrehajtott, a feljelentő levelekkel színesített tisztogatási rituáléi sajátos rutinizálódáson mentek keresztül. A purgatórium ilyen intézményesítése, legitimitációja hatékonyan járult hozzá a Párt, Nemzet, Nép szimbolikus reprezentációinak, a közösség közös tudatának megerősítéséhez. A náci időszak elemzéséből kiderült, hogy a denunciáló levelek nagy része a rendszer ideológiai alapjait jelentő faji bűncselekmények elkövetésével vádolt. A vérrontás, a német és nem német személyek közötti tiltott szexuális kapcsolatok, a zsidókkal való barátkozás technikailag nehezen feltárható cselekményeinek tömegét tudta a Gestapo előállítani. Hasonlóan, a mindennapi élet szféráját érintő kategória az ellenséges rádióadások hallgatása. Ezekben, a hatalom szempontjából kiemelt fontosságú esetekben a jogalkalmazók információinak nyolcvan százaléka kívülről származott.

A bürokráciát érintő feljelentések tömegével egyrészt a központi hatalom permanens kontroll alatt tarthatta a helyi bürokráciát, másrészt könnyűszerrel demonstrálta a populáris részvételt a hatalomban. A helyi hatalom és néhány központi politikai tényező elleni kifogások feljelentésbe foglalásából a diktatúra kettős hasznát húzta: megalapozta az apparátus félelmét, és tovább erősítette a „jó uralkodó – rossz végrehajtók” hamis legitimitációs tételét. Sőt bizonyos ideológiai ballasztokat (Volksgemeinschaft) éppen az ilyen feljelentési hullámok töltöttek meg tartalommal. A társadalom viszont, a diktatúrákban szokásosan rossz érdekérvényesítési utak pótlásaként, a „gyengék fegyvereként” értelmezhetette a hatalom informálását. Persze a helyettesítő eszköz félelmetes fegyverként is szolgálhatott személyes, munkahelyi, politikai konfliktusok megoldásaiban.

A kommunista rendszerekben, a nemzetiszocializmushoz képest, a büntetőjogi feljelentési kötelezett-

ség is szélesebb körre terjedt ki (szovjetellenes szervezetben való részvétel, banditizmus, társadalmi tulajdont nagymértékben károsító lopás), a pedagógiai telítettség is nagyobb volt. De az intézményesedettség előrehaladását magyarázhatjuk a hosszabb történelmi periódussal is. A magyarországi szocializmus történetében is számos olyan intézmény működött, amelyhez az állampolgárok panaszait megfogalmazó beadványaikkal fordulhattak. A párt minden szintű szervei, a főtítkárok titkárságai, a minisztériumok, a bűnüldöző szervek, a helyi tanácsok apparátusai ugyanúgy címzettek lehettek, mint a sajtó.

A jó néhány lehetőség közül azért érdemes a népi ellenőrzés szerveihez intézett leveleket elemzés alá vetni, mert az intézmény egyik kifejezett célja éppen a máshova nem küldhető bejelentések összegyűjtése és kivizsgálása volt. A KNEB elődjeként az Állami Ellenőrzési Központ ellenőrizte az 1954. évi I. törvény végrehajtását. A törvény „A lakosság bejelentéseinek intézéséről” címet viselte és a diktatúra enyhítésének, az állampolgári részvétel fokozásának jegyében született. A törvény preambuluma szerint: *„Minden állampolgárnak joga és becsületbeli kötelessége, hogy feltárja a hibákat és fogyatékosságokat, melyek az állami és gazdasági élet bármely területén jelentkeznek, kezdeményezze az állami és gazdasági szervek munkájának állandó tökéletesítését, harcoljon a pazarlás és a bürokratikus ügyintézés ellen.”*

A korabeli szövegek büszkén emlegetik a panaszjog törvénybe foglalását, hiszen addig csak panaszládák, könyvek, irodák, és a megyei tanács vb titkárság nyilvántartója gyűjtötte e leveleket, most, az '53 júniusi kormányprogramnak megfelelően a nép aktív részvétele biztosított.

A forradalom leverése utáni konszolidáció egyik első lépése volt az államigazgatási eljárásról szóló törvény (1957. évi IV. tv.), amely újból intézményesítette az állampolgári panaszjogot. Az 1957. évi VII. tc. pedig létrehozta a rendszerváltásig működött népi ellenőrzést. Már az első évben 9 ezer bejelentés érkezett a 230 bizottsághoz, amely 1560 taggal és 2500 társadalmi megbízottal dolgozott. 1960-ra a bejelentések 20%-kal csökkentek (kb. 7 ezerre).

A bejelentések, panaszok és központi tervek alapján végzett vizsgálatok jelentős szerepet játszottak a korabeli jogalkalmazási rendszerben. A népi ellenőrzés hozzáértő munkatársai által vizsgált gazdasági szabálytalanságok gyakran képezték a vád alapját büntetőügyekben.

Megvizsgáltam több száz levelet a KNEB Közérdekű Bejelentések Irodájához 1958-ban, 1978-ban, illetve 1986-ban érkezettek közül. A három időszak a levelek tematikáját, stílusát tekintve csak kevésbé tér el egymástól. Az *osztályharc típusú feljelentés*, amelyben

a politika által stigmatizált csoportok képviselőit leplezik le a levélírók, szinte kizárólag csak a korai időszakra jellemzőek. Ezekben a levelekben a konkrét személy vádolásának hivatkozási alapja valamilyen, a központi ideológia által is kirekesztett, megbélyegzett csoporthoz való tartozás. 1958-ban még előfordul az „ellenforradalmi cselekményekben való részvétel” vádja, bár ehelyütt meglepően ritkán. Gyakoribb a korabeli szóhasználatnál üzemi szarkáknak nevezett munkahelyi tolvajok leleplezése. A másik két évben összesen egy idős bejelentő („Mint 17-es veterán harcos, aki Frunze et. csapatában harcolt...”) hivatkozik egy kémgyanús személyre.

Mindhárom évben túlnyomó többségben vannak a *hatalmi visszaélést* szavá tevő levelek. 1958-ban találhatunk olyan beadványokat, amely a diktatúra vagy a megtorlás során szerzett hátrányok (lakások, földek kisajátítása, alkalmazási tilalmak) felszámolását kéri. Úgy tűnik, élt egyfajta illúzió az intézmény ideológiai megalapozását nyújtó „törvényesség visszaállítása” tétel iránt. Gyakorlatilag minden hatalommal rendelkező előfordul a bepanaszoltak között, a minisztériumtól a helyi tanács tisztviselőin át a kórházigazgatóig. De leggyakoribb a termelőszövetkezeti elnökök és gyárigazgatók visszaéléseinek említése. Ebben természetesen szerepet játszik a politikai vezetés által is gerjesztett és kihasznált „ügyeskedés” elleni közhangulat. Ezeket a leveleket ezért nehéz élesen elválasztani az előző típustól. A fő vád szinte kizárólag – pontos vagy pontatlan megfogalmazásban – valamilyen gazdasági bűncselekmény elkövetése.

E leleplezések mellett erőteljesen jelen van azonban mindhárom évben a *morális alapú* denunciació is. Az elemzett levelek írói közül szinte mindegyik a vagyoni helyzetre való hivatkozással keresi meg a hivatalt. A „nézzék meg, honnan van XY-nak ilyen autója, hogyan tud öt évente nagyobb lakásba költözni” típusú bejelentések, nyilván a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek hatására, 78-ra és 86-ra válnak jellemzővé. Az olyan bejelentések sem ritkák, amelyekből szinte süti a személyes bosszú motivációja, szomszéd, távoli ismerős, munkatárs, stb. ellen. Egyébként a levelekben kifejeződő személyes motivációkat tekintve ebben a mintában is keveredik az instrumentális (egyéni haszon) és az affektív oldal. Nehéz megbecsülni a személyes bosszú és az ideológiai meggyőződés arányát, de sejteni lehet, hogy az ideológiai nyomás enyhülésével, az indoktrináció ritkábbá válásával a feljelentő levelek alapfunkciója nem a hatalom meggyőződéses kiszolgálása, hanem a személyes bosszú, elkeseredettség vagy a tényleges közérdekű panaszkodás.

A névtelen bejelentések aránya lényegileg nem változott, a közvélemény és a hatalmi hozzáállás eset-

leg igen. A bejelentések hatalmi kezeléséről nincs túl sok információ, az kiderül ugyanakkor az iratokból, hogy egy-egy vizsgálathoz elég volt egy kis konkrétumot közölni. A közvetlenül a népi ellenőrzéshez küldött bejelentések és panaszok kb. 30%-t találták alaptalannak. A népi ellenőrzés utolsó évtizedének elejéről származó adatok szerint az évente közel ötezer közérdekű bejelentés és kétezer panasz többsége érdemi intézkedést eredményezett.

Feljelentő levelek, besúgás, hatalom előtti denunciació minden rendszerben létezik. Írásbeli formáját a Velencei Köztársaság intézményesítette először, de különleges jelentőségre a huszadik század diktatúráiban tett szert. Hasonlóan általános lehet a kollektív értékekre, érdekekre való hivatkozás a magánérdek elrejtésének szándékával. Csak az nem mindegy, hogy milyen az alapul fekvő hatalom. Az elnyomó hatalom legembertelenebb ténykedéséhez kérte a társadalom részvételét, megnyomorítva a társadalmat és nehézzé téve a diktatúra utáni morális felépülést. A modern diktatúrák és különösen a totalitarizmusok rendkívül fogékonyak voltak a feljelentésekre, a lentől származó információkra. A társadalom önmagán gyakorolt kontrollja, vagy a tisztogatásokban való rituális részvétel tehát nem egyszerűen nyíltan kikényszerített viselkedés a totális rendszerekben.

NAGY ENDRE

Van Hannah Arendtnek egy fejtegetése a totalitarizmusok keletkezéséről írott híres művében, amelyben azt magyarázza, hogy a jog képtelen megbirkózni azon dilemmákkal, melyeket ezek a huszadik századi emberirtó monstrumok exponáltak. Ott van például az emberölés büntette. Az emberiség jogi géniusza a ködbevesző múltak árnyán olyan gondolati konstrukciót dolgozott ki eme büntett tilalmazásakor, mely szerint az elkövetéshez szükségeltetik az elkövetőnél az ölési szándék. Csakhogy azok, akik a holokausztot végrehajtották, szubjektíve semmilyen ölési szándékkal nem bírtak. Egyszerűen egy népesedéspolitikát ültettek át a gyakorlatba.

Menjünk tovább. A modern jog nagy vívmánya volt a nullum crimen sine lege elv általános elfogadtatása. Jött azonban a második világháború vége. Ne is beszéljünk a Nürnbergi per bonyodalmairól, vegyünk egy 'kisebb' esetet. Egy Puttfarken nevű thüringiai tisztviselő feljelent a háború alatt egy Göttig nevű kereskedőt, aki a falra festette, hogy „Hitler tömeggyilkos és háborús bűnös”. Göttiget elfogják, ha-

zaarulás előkészülete miatt halálra ítélik és kivégzik. A háború után előveszik Puttfarkent, és „közvetett tettesként” életfogytiglani börtönre ítélik. A perben a vádló ügyész így érvelt a közvetett tettség tényállása mellett: „Arra az esetre, hogy a gyilkos eszközeül egy német bíróság szolgálhat, korábban senki sem gondolt...Hogy a bíróság formálisan jogszerűen cselekedett, amikor jogtalan ítéletet hozott, a közvetett tettséget nem zárhatja ki.”

Azt gondolom, erre az érvelésre az összes nagy jogász, Ulpianustól Blackstonig megfordul a sírjában, de most jön a java. Az ügyész egy 1946. február 8-án (tehát az elkövetés után több évvel) hozott törvényre hivatkozik, mely kimondja: „Tettesként büntetendő az, aki a büntetendő cselekményt bűnösen maga vagy más által elköveti, akkor is, ha a másik jogszerűen cselekedett”. Az ügyész, midőn elismerte: arra, hogy a gyilkos eszköz egy német bíróság lehet, „korábban senki sem gondolt”, erről a törvényről azt mondja, hogy „ezzel nem tételezték új, visszaható hatályú jogot; csupán az 1871-től érvényben lévő kódex autentikus interpretációjáról van szó”.

Erre elfogulatlanul csak azt lehet mondani: ha az nem új crimen, hogy a gyilkosságot egy bíróság is elkövetheti ítéletével, méghozzá jogszerű cselekvéssel, akkor elismertetik a bírói jogalkotás, meg a visszamenő hatályú büntető jogalkotás. De hogy az ügy még cifrább legyen, a bíróság Puttfarkent nem közvetett tettségért, hanem gyilkosságban való bűnsegédi részességért ítélte el. Amiből következik, hogy akik Göttiget bírakként halálra ítélték, maguk is bűnösök. (Az eset tárgyalását lásd G.Radbuch: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog; in:Varga Csaba szerk. : Jog és filozófia. Bp.1998.187-189.o.).

Jöjjünk időben és térben közelebb. Vegyük az 56-os sortüzek ügyét. Az egyik jogi vélemény szerint a sortüzek akkor dördültek el, amikor Magyarország háborúban állt a Szovjetunióval, következésképpen e sortüzekre a parancsot kiadók (és/vagy végrehajtók?) háborús bűnöket követtek el. Amelyek viszont nem évülnek el. Az ellenvélemény erre azt mondja, hogy a háború kritériumai nem álltak fenn, következésképpen, ha a sortűz elrendelése és/vagy az abban való részvétel büntetett valósított volna is meg, a cselekmény elévült. Mások meg azt mondják, hogy a sortűzet elrendelőik mint fegyveres alakulatok tagjai, felsőbb parancsnak engedelmességek, s ha egyáltalán felmerül a bűnösség, akkor a parancskiadó politikusok(?) a felelősök. Erre viszont azt lehet mondani:1956 decemberében (amikor például a salgótarjáni sortűz eldőrdült), nem volt semmiféle törvényes kormány. A Kádár-kormányt senki semmilyen alkotmányos fórumon nem legitímálta, következésképpen akik a parancsra hivatkoznak, mindenképpen téved-

nek, mert nem törvényes kormány parancsait hajtották végre. Lehetne még azt mondani, hogy a Kádár-kormány forradalmi legitimitással rendelkezett (hiszen magát nyilván eme legitimitási alap megszerzése végett „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak” nevezte), de ezzel meg az a baj, hogy ugyan 1956-ot negyven évig hivatalosan ellenforradalomnak kellett hívni, de még ekkor sem mert előállni senki azzal az ötlettel, hogy a Kádár-kormányt egy – amaz állítólagos ellenforradalommal szembeni – forradalom juttatta hatalomra. Úgyhogy a Kádár-kormány csak pszeudoforradalmi volt, semmiképpen sem mondható törvényes parancskiadónak (arról nem is beszélve, hogy soha semmilyen parancskiadót nem találtak meg).

De lépünk hátrébb kicsit az időben. Vegyük a kommunista hatalomátvételt. A nagy *trouville* az volt, hogy az egyébként elég tisztességes parlamenti választásokon soha többséget nem nyert kommunisták a kommunikációs szférát egyesítették a rendőrséggel (azaz: kisajátították a definíciós hatalmat, és ők mondták meg, hogy például fogalmilag ki a reakciós, s ezt rendőrséggel szankcionálták, megszüntetvén ezzel az ideális kommuniós közösségnek még az írmagját is), és mindenkit, aki nekik nem parírozott, reakciónak és a nép ellenségének kikiáltva koholt vádakkal és perekkel (kezdvé a Magyar Közösség perrel 1946-ban) megfélemlítették azokat az embereket, akik útjukban álltak. Ha ez sem segített, akkor az oroszok teljesen törvénytelenül kiiktatták az akadékoskodó politikust a közéletből (mint például Kovács Bélát), elvitték valamelyik gulagjukra. Az ország hamarosan megértette, hogy nem lehet ugrálni, mert aki ugrál, annak szabadsága és egzisztenciája van fenyegetve. Ily módon az 1947-ben megválasztott parlamentet rövidesen pacifikálták (már 47 végére, vagy 48-ra, mikor a Népfrontot arra használták, hogy a többi pártot likvidálják, vagy 49-re, amikor egy alkotmányt fogadtattak el?), azaz a parlament, mely megszűnt valóságosan a népakarat kifejeződése lenni, elveszítette legalitását. Következésképpen szoros jogi értelemben a törvények, melyeket ettől kezdve alkotott, nem voltak érvényes törvények. Ezt észben tartva térjünk egy percre vissza a háború utáni Németországba.

Egy Schröder nevű szászországi főállamügyész 1956-ban sajtó útján bejelentette, hogy büntetőeljárásról fog kezdeményezni azon bírák ellen, akik a náci időkben „embertelen bírói ítéleteket hoztak” a nemzetiszocialista parlament törvényeire hivatkozva. Érvelése az volt, hogy mivel a náci törvényeket az úgynevezett felhatalmazási törvény alapján hozták, ezt viszont olyan körülmények között fogadták el, melyek megszüntették a parlament legitimitását (például Hitler erőszakkal megakadályozta a kommunista

képviselőket, hogy részt vegyenek az ülésén, s az immunitást figyelmen kívül hagyva letartóztatta őket, s a Centrum párthoz tartozók az SA fenyegetésének hatására kényszer alatt szavazták meg a törvényt), ezért egyetlen bíró sem hivatkozhat olyan törvényre, és nem alkalmazhat ennek alapján olyan jogot, mely nemcsak jogtalan, de maga is bűncselekmény.

Ha mármost eltekintünk a jelentéktelen különbségektől, melyeket a parlament legitimitásának felszámolásában itt a kommunisták, amott a náci produktáltak, akkor azt kellene mondani, hogy – mondjuk – az 1954. évi IV. törvény alapján kötött házasságok jogilag érvénytelenek, mert a törvényt törvénytelenül hozták. És, mondjuk, érvénytelen az összes öröklés, melyet ama jogszabályra, vagy a Ptk.-ra alapítottak (hiszen utóbbit is egy törvénytelen parlament hozta).

Kész abszurdum az egész! – kiált fel erre a józan elme. S igaza van. Csakhogy itt évtizedeken keresztül az abszurd volt a valóság a jogban. *Circus Juris* (hogy egy hajdani jogbölcslő, Horváth Barna kifejezését kölcsönözzük). Miként a cirkuszban a bűvész egyszer nyulat, másszor színes kendőket varázsol elő a kalapból, igény szerint, úgy varázsozták elő a jog létezésében egyszer a jogállamiság univerzális, másszor az osztályharc partikuláris megoldásait. Miként az akrobaták színlelik, hogy a szédítő magasságban úrrá lettek a tömegvonzáson, a valóságban csak alkalmazzák azt. A szocialista jog ilyen jogi akrobatika volt. Míg egyfelől a jogállamiság felhőrégióinak lélegzetelállító gyakorlatait mutatta be, másfelől nem tett mást, csak az osztályharc tömegvonzásának engedelmeskedett. Sőt, inkább azt kell mondani: a jog színe csak a visszáján volt érthető.

A jogászoknak azt tanították az egyetemeken, hogy a burzsoá törvényesség fellazult, mert teret engedtek az állítólagos bírói önkénynek (gumiparagrafusokkal, a diszkrecionális jogkör kiterjesztésével stb.), mellyel szemben állt a szocialista törvényesség, melynél a bíró szigorúan alá van vetve a törvénynek. De egy füst alatt azt is tanították, hogy van jogpolitika, mely nem más, mint a párt politikájának érvényesítése a jogalkotás és jogalkalmazás területén (mint ezt bárki megtalálhatja a szocialista jogelmélet kidolgozójának tankönyvében, melyből évtizedekig a joghallgatók tanulták, hogy mi is a jog). Rámutattak, hogy a törvényeket – mint minden jogállamban – az arra felhatalmazott szerv mint a népszuverenitás letéteményese alkotja – de közben mindenki tudta, hogy a törvényeket csak szentesíti a parlament, miután jóváhagyták a pártközpontban. Színe és visszája. Úgy néz ki, mintha..., de mégse. Aztán az is taníttatott, hogy a Legfelsőbb Bíróság csak jogalkalmazási irányelveket bocsát ki, de minden odafigyelő tudta, hogy egyrészt a jogegységesítő döntéseket és állásfoglalá-

sokat megint csak megkonzultálták a pártközpontban, másrészt, hogy a döntések sokszor valódi új jogszabályok. Továbbá: megtanították a joghallgatóknak, hogy az angol precedensjog is sérti a törvényességet (mert fellazítja a törvénynek való alárendeltséget), de minden gyakorló jogász tudta, hogy ha a Bírósági Határozatokban – melyekben a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseit is közzétették – talált egy esetet, melyet egy perbeli ügyre rá tudott húzni, a bíróság szolgálékúbban követte azt, mint az angol alsóbb bíróságok a felsőbbek döntését (ami ott kötelező)..Sőt! Olyan „közönséges” „szocialista” közület, mint az SZTK (tessék figyelni: Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ) a hetvenes években egy legfelsőbb bírósági eseti döntésre alapította a társasházi képviselők után fizetendő tb. járulékfizetési kötelezettséget, melyet ő nyert meg egy perben, majd a jogerős ítélet dátumától – az általános polgári jogi elévülési időre hivatkozva – a társasházaktól (minden társasháztól!) őt évre visszamenőleg követelte a tb. járulék megfizetését a közös képviselők után. Ki is akkor a jogalkotó?

De nehogy azt gondolja valaki, hogy ez a szocialista joglétezés valami originálisan szocialista szülemény volt Magyarországon. Nem, és az sem véletlen, hogy Horváth Barna a *Circus Juris* terminust a két világháború közötti jogállapot talaján találta ki. Mert a helyzet az volt – Bibó magyarázza el nekünk –, hogy miközben a magyar jogászképzés magas színvonalon mozgott, volt kontraszelektív „mezei jogászat” is, és miközben európai szintű jogalkalmazás folyt az ítélkezésben, ugyanez a juriszprudencia-csináló gépezet produkált ugyanakkor például falukutató pereket is. Ott is: színe és visszája. Úgyhogy az úgynevezett szocialista korszakban is volt színvonalas jogalkotás és jogalkalmazás, s csak akkor bicsaklott ki a szofisztikált jogtudás, ha a hatalom szirénhangjai környékére vezetett, s bizony ilyenkor már nem fogta be a fülét, mint Odüsszeusz, viasszal.

De térjünk vissza a szocialista korszakhoz. A jog, nevezetesen a tételes jog teherbíróképességének a rendszerváltás óta számunkra világossá váló korlátai a magyar jogászságot – szemben a második világháború utáni német jogászsággal – felkészületlenül érték. Ez utóbbi ugyanis intellektuálisan interiorizált olyan fogalmi konstrukciókat, melyek segítettek neki abban, hogy a pozitív jog korlátait percepcionálja, és megpróbálja ezeket transzcendálni. Így a korábban idézett tübingi főállamügyész, amikor azt deklarálta, hogy a törvénytelen perekben igazságtalan ítéletet hozó bírakat felelősségre kell vonni, idézett kijelentését emígyen indokolta: „Az *emberi jogokra* hivatkozunk, melyek felette állnak minden írott jogtételnek – vagyis az elvonhatatlan és kétségbevonhatatlan jogra, mely embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól

elvitatja az érvényességet” (im.189.o.).A német jogász számára eleven probléma volt tehát az, amit Gustav Radbruch úgy nevezett, hogy „törvényes jogtalanság”, merthogy van egy mérce, nevezetesen a természetjog, ami felette áll a pozitív jognak. Ezzel szemben a mai felnőtt jogászság nagyrésze az egyetemen – még az egyik legkiválóbb jogelméleti szaktekin-télytől is – csak azt tanulhatta, amennyiben a természetjog problémája egyáltalán felmerült, hogy az csak „ideológiai”, s nem jog. Szeretném hangsúlyozni: nem arról van szó, hogy magunkévá tegyük konkrétan valamely természetjogi elméletet, hanem csak arról, hogy legyen a fejünkben egy olyan gondolati szerkezet, melyben megvan a helye a pozitív jog kritikai ellentétjének, éspedig amely nem csupán mint a pozitív jog gondolati horizontján innen maradó de lege ferenda perspektíva létezik, hanem morális értékmérceként. A de lege ferenda gondolkodás a jog alternatíváit csak logikai vagy célszerűségi aspektusból veszi szemügyre, s nem abból a szempontból, hogy: igazságos-e. De ha : vannak-e a jognak *értékmércei*. Ez még a kurrens jogelméleti tankönyvben sem volt található, csak valamely szakmunkában, de ott is azonnal (egyébként eredetileg Sztálin nyelvtudományról írott cikkére hivatkozással) elutasítva, mint burzsoá áltudományos probléma. Nehogy valakinek eszébe jusson a szocialista jog konkrét rendelkezéseit összevetni a szocialista rendszer deklarált igazságossági értékosztulátumaival.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a magyar jogászság „védtelenül”, intellektuális fogalmi eszközök nélkül nézett szembe a rendszerváltás jogi dilemmáival. Szépen látható ez azokban az esetekben, amikor valamely kétes, mondjuk: privatizációs ügyben, vizsgálatot rendelnek el, s a vizsgáló grémi-um azzal a megállapítással végzi, hogy „az eset morális szempontból aggályos, de jogi szempontból kifogástalan volt”. Hogyisne jutnának ilyen megállapításra a vizsgálók, akik csak azt tanulták meg, hogy a jog és a morál nem azonos, és soha sem hallottak például olyan nézetről (melyet egy nem egészen jelentéktelen francia szociológus képviselt vagy száz évvel ezelőtt: úgy hívják, hogy Émile Durkheim), mely szerint jogszabállyá éppen azon morális normák válnak, melyek a társadalom legalapvetőbb életértékeit fejezik ki. Hogy ennek következtében ép társadalmi köz-morálba beágyazottság nélkül a jog – hogy a legeny-hébb kifejezést használjuk – elbizonytalanodik. A jogi hermeneutikának ugyanis, mint arra a már fentebb hivatkozott két világháború közötti nagy alakja, Horváth Barna rámutatott (meg, persze mások is, csak azért hivatkozunk rá, mert ő magyarul – is! – írt, és tételeit nyugodtan lehetett volna a csak magyarul beszélő joghallgatóknak tanítani), egy értékértelmezés-

sel kell kezdődnie, nagyjából olyanformán, hogy a jogalkalmazó először is abból indul ki, mi is az igazságos az adott esetben. Ismerem persze jogászaink elhamarkodott és mélységes gondolatlanúságról és kollektív cinizmusról árulkodó válaszát: „Hja kérem, a bíró nem igazságos, hanem csak jogilag megalapozott ítéletet akar hozni”. Ebben az egy mondatban benne van az egész szocialista meg nem szocialista jogi pozitivismus gyakorlati „utó”-csődje. (Ez még akkor is így van, ha egyre több korábbi emberi jog „pozitíválódik”, mert az államok belső jogukba iktatják azokat, ugyanis semmilyen jog nem áll meg konkrétan, ha nincs mögötte a morális háttér).

Mármost az eddigieket azért vezettük elő, hogy lássuk: a jog teljesen képtelen rendezni a forradalmi és rendszer-váltásoknál felmerülő felelősségi kérdéseket. Láttuk: az a jogi felfogás, mely a bírákra ruházza azt a felelősséget, hogy egy törvényről eldöntsék, vajon törvényes-e, vagy törvényes jogtalanság, szemben áll azzal az ősi római jogra visszamenő, amúgy ma is általában érvényes szabállyal, mely szerint praetor jus non fecit sed applicat. Milyen alapon vizsgálhatja felül a törvény törvényességét a bíró? A már fentebb hivatkozott szászországi főállamügyész azzal indokolta a bírák eme kötelességét, hogy egyrészt tudniuk kellett volna, hogy a parlament maga vált törvénytelenné. Felmerül a kérdés: mikortól? Vajon, amikor Hitler egyetlen kommunista parlamenti képviselőt eltávolított a Reichstagból, rögtön illegitim lett a parlament? Vagy csak akkor, amikor már a képviselők felét eltávolította, megfélemlítette? Aztán itt van a kényszerítés maga. Senki a magyar polgárokat nem kényszerítette – a kényszer jogi fogalmának megfelelően, amelyet akkor alkalmaznak, ha például egy szerződés érvénytelenségét emiatt deklarálja a bíróság – arra, hogy 99,99%-ban a párt által előzetesen jóváhagyott képviselőjelöltekre szavazzanak a parlamenti – választásnak csúfolt – szavazásokon. Pedig valamiféle kényszernek lennie kellett, ami mindig kiderül, ha ténylegesen szabadon választhatnak az emberek. Lehetne azt mondani (amit mondanak is, például a baloldali forradalmárok, mint a Rote Arme Fraktion tagjai), hogy „strukturális erőszak” van, vagy volt. Jó, de akkor ki gyakorolta felelősségre vonható módon az illegitim erőszakot? A Hazafias Népfront által kiállított szavazatszedő bizottság tagjai? Kész abszurdum az egész. Persze: Circus Juris. Mert szociológiailag mondhatnánk: van olyan kényszer, melyet az emberek szinte észre sem vesznek. Nevezük ne strukturálisnak, hanem „életvilág-kényszernek”. Az emberek egyszerűen tudják, hogy el kell menni szavazni, mert ellenkező esetben látni fogják, hogy ő a nem-szavazók között van, és ez már eleve gyanús, hisz aki nem szavaz, az már a népi demokrá-

cia ellensége lehet, stb., stb. Az emberek tisztában vannak az ilyen hétköznapi szelíd kényszerekkel, és nem akarnak kellemetlenségeket maguknak a hétköznapi lét kényelmességének felrúgásával. Másrészt az emberek szeretnek egyetérteni a hatalommal, pláne, ha nincs alternatíva. „Hatalomvéde bentsőségség” – mondta Thomas Mann Wagnerről. Vagy egy másik példa. Senki sem kényszerítette a bírákat az ötvenes években, hogy koncepciók perekben ítéelkezzenek. Elég volt utalásszerűen figyelmeztetni a bírót arra például (mint Rónay György A párdúc és a gödölye című regényének bíró főhősét), hogy már korábban is hajlamos volt a hatalom szája íze szerinti ítéelkezésre, akkor most miért kukacoskodik. Bourdieu francia szociológusnak van egy sokatmondóan briliáns fejtegetése arról, miként jön létre a nem tudatos tömegméretű társadalmi cselekvés: „valószínűségi okság”. Utóbbi: „valójában egy dialektikus kapcsolat eredménye, egyrészt egy habitus (melynek gyakorlati anticipációi a korábbi élettapasztalatokban gyökeresnek), másrészt bizonyos valószínűű jelentések között, ez utóbbin azt a feladatot értve, amit az egyén a közreműködésével valóra váltandó jövő jelenének szelektív észlelése és eltorzított érzékelése alapján tűz ki maga elé (hogy mit kell tennie, mondania, stb.). A gyakorlatok tehát egy fogékony és befolyásolt egyén és egy *feltételezett*, vagyis előre érzékelt és előre megítélt *világ* találkozásának eredményei, ahol ez a világ az egyetlen, amit az adott egyén valaha megismerhet” (P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Bp.1978.269.o.).

Nagyjából így jött létre az osztársadalmi beletörődés a diktatúrába: elég volt az erőszak láthatóvá tett jelenléte a totalitarizmus kemény korszakában, hogy a – már hamis, de reális tapasztalatokon nyugvó, anticipációkat habitussá interiorizáló – életvilágbeli kényszereselekvés továbbműködjön kényszereselekvés-ként akkor is, amikor már a diktatúra „felpuhult”.

Úgyhogy, aki netántán fenti fejtegetésünk olvas-tán, melyben kétségbe vontuk a pártállami korszak parlamentjének legitimitását, azt vetette magában ellenünk, hogy hát nem megszavazta-e a nép a Hazafias Népfront jelöltjeit (hadd szúrjuk itt közbe: Hazafias Népfront? Ugyan kérem. Ez is csak politikai hipokrizis volt.), mégpedig 99%-osan, tartsa észben a bourdieu-i társadalomlélektani és tudásszociológiai jelentőségű fejtegetéseket. Az emberek inkább képesek egy-egy nagy hősiektusra, mint arra, hogy tartósan szembeszegüljenek az életvilág megszokott strukturális erőszakával. Hiába tudja mindenki, hogy egy bibói úgynevezett hamis alaphelyzetben ténykedik, mikor elmegy szavazni – ha a hamis alaphelyzet permanenssé válik, az emberek kialakítják a túlélés permanens etikáját, melynek lényege,

hogy nem lehet etikusan cselekedni. Lukács György mondja valahol szellemesen: „Nem szeretem azokat a korszakokat, melyekben ahhoz, hogy az ember pusztán tisztességes legyen, valóságos morális atlétának kell lennie”. Lehet ugyan, hogy voltak morális atléták, akik 56 eltiprása után semmilyen kooperációra nem voltak hajlandók a Kádár-rendszerrel (mint Bibó), de ilyen kiállást tömegméretekben elvárni irreális lenne.

Ilyen társadalomlélektani általános habitus mellett nem csoda, hogy a magyar társadalomban a múlt bűneiért nem volt felelősségrevonás. Mindenkinek megvan a mentsége. Eltekintve azoktól a tulajdonképeni politikai analfabétáktól, az úgynevezett Akárkiktól (Das Man: lásd Heideggernél), akik (s ezek nincsenek kevesen) meg vannak győződve arról, hogy 56-ban tényleg ellenforradalom volt, hogy a szovjet hadifogolytáborokban és gulagokon, ha valaki „megbecsülte magát”, egész jól ment a sora (és ehhez hasonló tömeg-sztereotípiák), az emberek nagyjából kétféleképpen redukálják kognitív disszonanciájukat (hogy eme szörnyű szociálpszichológiai zsargonban beszéljünk). Az egyik csoportba a konvertiták tartoznak. Az ő érvelésük nagyjából így hangzik: „Én őszintén hittem, de most már belátom..., stb.”. A kijelentést a büszkeség és szégyen zavaros érzelmi elegye veszi körül. A büszkéhez tartoznak azok, akik arra hivatkoznak, hogy ők már korábban, még a rendszer fennállása idején „felébredtek”, és hathatósan közreműködtek annak lebontásában. Őket – úgy érzik, sőt még hősként is úgy érzik – az érdem mentesíti a felelősség alól. (Hogy ezt utólag is meg lehet konstruálni, az már az ügyeskedők, a minden helyzetben talpra esők művészeté). A másik csoportot a túlélők alkotják. Ők meg azt mondják: „Tudtam én persze, hogy az egész rendszer egy nagy humbug, de hát valahogyan meg kellett élni..., stb.”. Itt is vannak olyanok, akik a „csavarönideológiát” képviselik: „Én csak egy kis csavar voltam a gépezetben, mit tehettem volna én?”. A másik alcsoportot azok alkotják, akik nagyobb mértékben közreműködtek a rendszer fenntartásában és működésében, egyesek, fenn, egészen a magas posztokon, azzal mentették magukat már akkor és most is, hogy ők csak azért vállalták a közreműködést, hogy „ne a hülyék csinálják”. Míg az első nagy csoportot az őszinte tévedés, az utóbbit a jobbító szándék mentesíti a felelősség alól.

Ily módon aztán adva van egy magyar társadalom, melyben mindenkinek bűntudata van, de senki nem vállal felelősséget „a múlt bűneiért”. A társadalom a felelősségvállalás és vezeklés helyett pseudoigazságtételekkel foglalkozik. Ha már a felelősségre vonás lehetetlen. Itt van az átvilágítási meg az ügy-

nöktörvény. Ha nem tudunk kit felelősségre vonni az elmúlt szocialista időszak bűneiért, a tulajdonok elvételeért, a szovjet csapatok 56-os behívásáért, a Recsen elpusztítottakért, Bibó István börtönbeli megveréséért, a Kádár-kolbással félholtra verésekért, Rajk László és Nagy Imre (igen: így együtt és egyszerre) kivégzéséért, Demszky Gábor rendőri megveretéséért, ellenzékiek állástalanításáért, a gazdaságpolitikáért, mely Magyarországot vagy húsz-harminc év lemaradásba taszította a boldogabb nyugati országokkal szemben (hogy csak néhány bűnt ragadjunk ki taláломra), akkor megpróbáljuk elverni a port a besúgónkon, de csak akkor, ha beleártják magukat a magas politikába vagy egyéb magas állásokat akarnak elfoglalni. A kicsiket viszont a személyiségi jogra hivatkozással megvédjük a nyilvánosságtól. Erre az az indoklás, hogy a kisbesúgó szegény ügyis pszichikai kényszer meg fenyegetés alapján sűgött be (nagyvonalúan elfelejtkezünk azokról, akik azt pénzért vagy egyéb naturális előnyökért tették; a kérdésre: miért? – nincs válasz), ezzel szemben a parlamenti képviselő, az ügyvéd és a neves zsurnaliszta (a kör bővíthető és szűkíthető) besúgása azért nem bocsátható meg, mert „aki besúgott, az ne lehessen felelős pozícióban”. Mondatik ez akkor, mikor tudván tudatik, hogy párttagot nem lehetett besúgónak beszervezni, és – hogyha már nagyon akarjuk firtatni a dolgot, hogy ki a felelősebb – az „élcspathoz” tartozókat inkább felelősnek lehet tekinteni „az egészért” mint a piti besúgókat.

Az egész olyannyira abszurd – amellet, hogy mutatja a felelősségre vonás és felelősségvállalás komoly nemakarását a magyar társadalom részéről –, hogy egy Beckett vagy Ionesco vagy Mrozek tollára való.

Szóval: mindenki bűnös, de senki sem felelős. Mindenki úgy viselkedik, mint Theodor Haeccker Ádámja (melyet Heinrich Böll használ „Ádám hol voltál?” c. regényének mottójaként), némileg átalakítva:

„A világkommunizmus sok célt szolgálhat. Többek között, hogy alibit igazoljunk Isten előtt.

– Ádám, hol voltál?

– Én, kérem, a kommunizmusban.”

Pedig a bűnről azt kell mondanunk, amit Illyés Gyula „Egy mondat a zsarnokságról” című versének tautológikus telitalálata mond a zsarnokságról: „Ahol zsarnokság van – ott zsarnokság van. Ugyanígy: „Ahol bűn van – ott bűn van.” A bűn – hogy kissé misztikus nyelven beszéljünk – miként egy atomfelhő lebeg a felelősséget a bűnért nem vállaló közönség felett, hogy mérgezett eső alakjában beleszorogjon poharunkba, üzleti kézfogásainkba, gyermekeink szocializációs folyamatába, ciánként a Tiszába, csalással telt ölelkezésekbe és katedrákról hirdetett tév-tanokba.

Nem akarjuk elmosni a különbséget a hóhér és áldozat között. Az áldozatokkal szeretnénk megértetni, hogy a „hóhérok” – ahogy a „puha diktatúra” felé közeledett a rendszer – egyre kevésbé voltak a szó klasszikus értelmében vett hóhérok, hanem vagy hitelteli igazságosságrajongók, vagy kognitív retardáltak vagy kissztílű érdekemberek voltak. Sokan közülük olyan állapotban vannak, hogy az érvényes rájuk, amit a király mond a Bánk bán végén: „A büntetés már ennek irgalom”. Akik pedig nemcsak a „túlélés” miatt, hanem a „jobbán élés” miatt (a kettő között ég és föld a különbség) vettek részt a rendszer működtetésében, és még a rendszerváltás után is jól jártak, nos, velük kapcsolatban csak azt a rezignált bölcsességet tudjuk ajánlani az e sorok írójával együtt háborgó lelkeknek, hogy – ez mindig így volt, mióta csak a világ világ. Akit a rendszerváltás vámszedői, köpönyegforgatói, a mindig jól járók, a megszorultak kihasználói, a minden hatalomhoz dörgölődzők népes csapatai irritálnak, azoknak nem azt ajánljuk, hogy szó nélkül törődjenek mindebbe bele. Hanem csak azt ajánljuk, hogy olvassák például Heinrich Böll korábban hivatkozott regényét, vagy a Billiárd fél tízkor c. művét, mely a háború utáni Németországot, meg Márai Sándor 1945-ös naplójegyzeteit, melyek az azutáni Magyarországot mutatják be. S akkor talán eljutnak abba a lelkiállapotba, amikor – hogy Camus találó kifejezését használjam – az emberben „egyesül a nehéz bölcsesség és a jövő nélküli szenvedély”.

Lehetett volna persze megoldás. Ha már ebben az országban mindenki bűnös és senki sem felelős, ha senki nem vonható felelősségre a bűnökért, de senki sem vállalja, akkor lehetett volna egyetlen ember, aki önként magára vette volna a felelősséget. Egy

nagy szimbolikus gesztus talán elhozhatta volna a közösség morális megtisztulását és lelki megkönnyebbulését.

Ha egy igaz kommunista előállt volna a rendszerváltás idején és így szólt volna: „Én ugyan nem vertem agyon embereket börtönben és táborokban, nem tettem tönkre emberi egzisztenciákat, nem én hívtam be a szovjet csapatokat a magyar függetlenség és forradalom eltiprására, nem rúgtam ki senkit az állásából, nem jelentettem fel senkit államellenes tevékenységért, de tudom, hogy mindezek megtörténtek, és én a párt tagjaként hallgatólagosan is minderre rányomtam a pecsétet. Mentségemre szolgáljon, hogy valóban sokáig hittem a szocializmusnak mint legigazságosabb társadalomnak a felépíthetőségében, és hittem, hogy minden hibák ellenére előrehaladunk egy igazi kommunista, azaz közösségi társadalom felé. Ma már tudom, hogy a mérhetetlen szenvedés, ami e kísérlettel járt, nem igazolható. Nem lehet az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. Ezért én most mind ezen bűnökért ünnepélyesen bocsánatot kérek a magyar néptől, magamra vállalom a felelősséget, és meghozom a közösségnek az engesztelő áldozatot.”

És ezek után bejelentette volna, hogy lemond minden vagyonáról, és kolostorba vonul (mint egy volt dél-koreai elnök tette).

Vagy öngyilkos lesz. Mint Széchenyi vagy Teleki Pál.

Ilyen nagy szimbolikus gesztus hiányában számunkra csak a hétköznapi és egyéni felelősségvállalás marad, a privát, a nem nyilvános.

Ahogy köztársasági elnökünk egyszer bölcsen ajánlotta: mindenki magából és ne másból próbálja kiírni a kommunistát.

Talán ez is segít.